

Jedert Vodopivec Tomažič

MATERIALNA PODOBA DALMATINOVE BIBLIJE

Čprav je *Dalmatinova Biblija* predmet številnih raziskav, pa je njena materialna podoba (struktura knjižnega bloka, papir, vezava in tehnično ozadje nastanka) še precej neraziskano področje. Enkratna priložnost pridobivanja tovrstnih informacij je gotovo konservatorsko-restavratorski poseg, med katerim lahko objekt obdelave zelo natančno strukturno in materialno pregledamo. Taka možnost se je pojavila, ko smo v Center za konserviranje in restavriranje (CKR) Arhiva Republike Slovenije (Arhiv RS) prejeli v delo enega od zelo poškodovanih izvodov.

Obravnavani izvod smo pred posegom natančno popisali, fotografirali in primerjali z drugimi nepoškodovanimi izvodi, opravili vizualne in naravoslovne preiskave ter podrobno dokumentirali celoten konservatorsko-restavratorski poseg. Ob tej priložnosti smo se lotili tudi pregleda nekaterih nepoškodovanih izvodov, študija literature in arhivskih virov. Obširen prispevek je objavljen drugje (Vodopivec et al. 2014).

Prevajanje Biblije v narodne jezike se je razmahnilo v dobi protestantizma, ko je Martin Luter¹ vsaj načelno zahteval, naj Biblijo vsak kristjan bere v maternem jeziku. Po Lutru so morali biti prevodi narejeni po izvirniku in ne po Vulgati,² prav tako niso smeli imeti

1 Martin Luter, nemški teolog, *Eisleben, 10. november 1483, †Eisleben, 18. februar 1546.

2 Vulgata, Hieronimov prevod Biblije v latinščino na podlagi zgodnjih latinskih prevodov, Septuaginte in hebrejskih izvirnikov. Njegov prevod je postal uradno besedilo Biblije v Rimskokatoliški cerkvi (Enciklopedija Slovenije, str. 260).

opomb in razlag, da bi bil bralec z Božjo besedo v neposrednem stiku in ne pod vplivom človeške razlage. Na podlagi teh načel so prevajali tudi slovenski protestanti (Rozman 1987). Za prve prevode svetopisemskih besedil v slovenščino je poskrbel Primož Trubar,³ ki je že leta 1555 izdal prevod Evangelija po sv. Mateju, nato postopoma še druge dele Novega testameta po Lutrovih nemških prevodih, pri čemer se je opiral še na pojasnila Erazma Rotterdamskega⁴ (Rajhman in Rigler 1988).

Trubarjevo delo je nadaljeval Jurij Dalmatin.⁵ Leta 1578 je dokončal celoten prevod Biblije. Tri leta kasneje, leta 1581, se je v Ljubljani sestala revizijska komisija za pregled prevoda. Končno obliko slovenskemu besedilu sta dala Jurij Dalmatin in njegov nekdanji učitelj v Krškem Adam Bohorič.⁶ Biblijo naj bi natisnili v Mandelčevi tiskarni v Ljubljani, vendar je na intervencijo ljubljanskega škofa nadvojvoda Karel prepovedal tiskanje v Ljubljani oziroma kjer koli na Kranjskem, zato so iskali možnosti drugje (Berčič 1968b, 47).

Zaradi prepovedi tiskanja na Kranjskem se je Trubar zavzemal, da bi Biblijo natisnili v Tübingenu pri tiskarju Gruppenbachu, vendar so kljub posredovanju wittenberškega vojvode Ludvika pogajanja z Gruppenbachom propadla, ker naj bi bil predrag in naj bi se preveč obiral (Rupel 1962, 218). Iskali so dalje in med več ponudniki je bil izbran založnik Samuel Seelfisch iz Leipziga; Dalmatin in Bohorič sta z njim v imenu deželnih stanov sklenila pogodbo o tisku Biblije.⁷

3 Primož Trubar, protestantski duhovnik, avtor prvih slovenskih tiskanih knjig, *8. ali 9. junij 1508, Rašca, †28. junij 1586, Derendingen pri Tübingenu.

4 Erazem Rotterdamski (pravo ime: Geert Geerts), nizozemski renesančni humanist, književnik, filolog, filozof in teolog, *27. oktober 1466/1469, Rotterdam, Nizozemska, †12. julij 1536, Basel, Švica.

5 Jurij Dalmatin, slovenski protestantski teolog, pisec, *okoli 1547, Krško, †31. avgust 1589, Ljubljana.

6 Adam Bohorič, slovenski protestant, slovníčar in šolnik, *okoli leta 1520, okolica Brestanice, †20. november 1598, Alzacija.

7 Original sočasnega zapisa pogodbe, sklenjene med J. Dalmatinom, A. Bohoričem in založnikom Samuelom Seelfischem (sočasni prepis) v Wittenbergu 29. maja 1583: SI AS 2, I. reg., š. 88.

Tisk, papir, vezava in distribucija

O pripravi, tiskanju, vezanju in drugih izdatkih sta Dalmatin in Bohorič podrobno poročala deželnim stanovom. Ta bogati arhivski vir je hranjen v Arhivu Republike Slovenije. Od leta 1997 so njuni dopisi dosegljivi tudi v slovenščini v prevodih pisem slovenskih protestantov (Rajhman 1997).

Iz teh in drugih dokumentov, ki jih hranijo arhivi, je verjetno zajeta glavnina podatkov o papirju, tisku in vezavi, ki jih je Avgust Dimitz objavil leta 1875 (3:195–211), po njem pa so te podatke povzemali še drugi raziskovalci in preučevalci prvega slovenskega prevoda Biblije.

Iz ohranjenih dokumentov razberemo, da je bilo tiskanje tako obsežnega dela strokovno, tehnično in finančno zahtevno delo. Tudi tedaj so naročniki ravnali povsem tržno. Veljale so zelo podobne zakonitosti, kot veljajo tudi danes. Dalmatin je že 22. maja 1582 sestavil seznam pogojev, »o katerih se mora gospod tiskar odločiti glede tiska slovenske Biblije in podati pisno pojasnilo«. Prvič, po kakšni ceni se lahko kupi pola lepega belega in dobrega *srednje median* tiskarskega papirja⁸ (weiss und gutt Mittlmedian drucker papyr), približno takega, kot je tisti, na katerem je tiskana frankfurtska nemška Biblija v formatu folio. Nato nadaljuje s pogoji za tip črk in postavitev strani, naklado, znesek za izposojno bibličnih podob. Zanima ga tudi, ali bi tiskar lahko delal na dveh ali treh tiskalnicah, tako da bi bilo delo čim prej končano in bi se vedelo, koliko korektorjev bo potrebnih, ter končuje z zahtevo za predložitev poskusnih odtisov v želeni obliki in tipu pisave (Rajhman 1997, 77–79).

V pogodbi se je Seelfisch zavezal, da bo knjiga natisnjena v 1500 izvodih, od tega bo 50 izvodov na papirju median, ostali na papirju gross-kron. Zapisano je, da bodo papir, kot je bilo v navadi, pridobili iz Frankfurta.⁹

Biblijo so tiskali v tiskarni dedičev Johanna Kraffta v Wittenbergu. Pod nadzorom Dalmatina in Bohoriča ter ob zglednem sodelovanju vseh

8 Tu je verjetno napaka pri prevodu, ne gre za papir srednje kakovosti, ampak za papir srednjega (median) formata.

9 Dimitz (1875) navaja Franchreich, ne Frankfurt, kot je zapisano v sočasnem prepisu pogodbe.

vpletenih je tiskanje trajalo manj časa, kot so sprva predvidevali. Začelo se je 28. maja 1583 in je bilo končano v soboto pred sv. Martinom, to je 9. novembra 1583 (Rajhman 1997, 114). Čeprav je bil tisk zaključen še v letu 1583, nosi knjiga uradno letnico 1584.

Celoten knjižni blok Biblije je bogato ilustriran s klišeji, od katerih so bili mnogi uporabljeni tri desetletja poprej za prvo izdajo Lutrovega nemškega prevoda. Besedilo sestavlja pet glavnih delov. V prvem, nepaginiranem sklopu je naslovna stran tiskana dvobarvno, v črni in rdeči barvi, tej sledi prazna stran, nato pa so štirje listi (osem strani) nemškega predgovora, 26 listov (52 strani) slovenskega predgovora in 18 listov (32 strani) registra. Drugi del zajema Stari testament in obsega 168 listov (336 strani), sledijo Sveti preroki na 108 listih (216 straneh), Novi testament na 76 listih (152 straneh) in register (nepaginiran) na 8,5 lista (17 straneh) kot zadnji oziroma peti del.

Na silvestrovo 1583 so Dalmatin in njegovi sodelavci zapustili Wittenberg in se v hudi zimi napotili v domovino. Na poti so pri založniku Seelfischu v Leipzigu poravnali tiskarske stroške, se potem ustavili pri naklonjenem saškem knezu, kjer je zelo verjetno ostalo nekaj najlepših primerkov, ter se čez Prago, Dunaj in Celovec 8. februarja 1584 vrnili v Ljubljano (Glavan 1994).

Iz poročila, datiranega 2. marca 1584, izvemo, da so 21. decembra 1583 v Wittembergu predali za prevoz v Nürnberg šest sodov ter za Leipzig pet sodov; v Linz so poslali tri sode za prodajo na sejmu na belo nedeljo. Posebne tri zaboje ali skrinje z osemnajstimi pozlačenimi in okrašeno vezanimi primerki so dobro zavarovane in povite v platno poslali Hansu Reichartu na Dunaj, ki jim je zagotovil, da bodo ti zaboji do Beljaka in od tam sem prispeli v nepoškodovanem stanju. Preostale knjige so v trinajstih sodih poslali v Leipzig in jih, dokler ne dobijo novih navodil, predali v varstvo Hansenu Lebzelterju, ki jih je hranil v čistem in dobro zaklenjenem prostoru. V poročilu je dodana tabela s seznamom sodov, v katerih je bilo shranjenih 1476 izvodov, od tega 986 nevezanih in 490 vezanih. (Rajhman 1997, 114–16)

Iz podrobnega poročila Dalmatina in Bohoriča, poslanega 26. aprila 1584 kranjskim odbornikom, izvemo specifikacijo vseh prejemkov in izdatkov od 10. aprila 1583 do 10. marca 1584. V njem je tudi seznam

wittenberških knjigovezov, ki so do decembra 1583 zvezali 504 izvode. V istem poročilu je tudi poimensko navedeno, koliko in v kakšni obliki je vsak knjigovez napravil vezav in kolikšna je bila cena za vezavo vsakega izvoda. Pri mnogih je naveden tudi podatek za papir, na primer: »Severin Rotter je vzel 24 izvodov median in jih vezal v rdeče usnje z zlatom [...], še 6 median v belem usnju z deščicami in zaponkami [...], še 8 gross cron v rdečem in črnem usnju z deščicami in zaponkami.« Zapisano je tudi, da je bil med prvimi, ki so od Dalmatina prejeli »izvod, vezan v belo usnje z deščico in zaponko«, tudi Trubar (Rajhman 1997, 130–139).

Od 1500 izvodov jih je Kranjska dobila 870, Štajerska 330, Koroška 300. Celotni stroški so znašali okoli 8000 goldinarjev, od česar so kranjski stanovi plačali okoli 3300, štajerski in koroški okoli 1300 goldinarjev, ostanek pa drugi podporniki. Prodajna cena je bila določena na 4 goldinarje in 30 krajcarjev za vezan izvod, za nevezanega pa goldinar manj. Po nekaterih izračunih je stala toliko kot en par dobrih volov (Dimitz 1875; Glavan 1994). Distribucija vezanih in nevezanih izvodov je potekala v letih 1584 in 1585. Za skrbnika zaloge knjig v Ljubljani je bil 22. maja 1584 postavljen Adam Bohorič (Dimitz 1875; Berčič 1968b).

Ohranjeni izvodi

Dalmatinova Biblija se je izognila protireformacijskim knjižnim čistkam, ker so jo, seveda brez predgovora, smeli uporabiti tudi katoliški duhovniki (Vidmar 2011, 238–39). Po podatkih, navedenih v spremni študiji ob koncu drugega faksimiliranega ponatisa Dalmatinove Biblije iz leta 1994, je bilo v Sloveniji evidentiranih 36 izvodov, zunaj nje pa 42 (Glavan 1994). Ob pregledovanju stanja v Sloveniji ohranjenih izvodov¹⁰ nas je dr. Marijan Smolik¹¹ opozoril, da je v preteklih desetletjih ob svojih študijskih obiskih v nemških knjižnicah našel še dodatne izvode. Kje

10 Pregled stanja ohranjenih izvodov poteka od leta 2010 (J. Vodopivec, neobjavljeno besedilo).

11 Dr. Marijan Smolik (*1928, †2017), vodja Semeniške knjižnice v Ljubljani, je podatek posredoval septembra 2011.

jih je našel, je zabeležil kar v svoj izvod t. i. Trofenikovega zbornika, na stran 230 prvega zvezka.¹² Januarja 2011 nas je gospod Ivan Martelanc¹³ obvestil o še enem na novo odkritem izvodu knjige s posvetili Dalmatina in Bohoriča, hranjenem v arhivu šole Pfortta v bližini Leipziga.¹⁴ O obstoju dveh do zdaj neevidentiranih, a zelo dobro ohranjenih izvodih je istega leta opozoril dr. Anton Kovač iz Münchna.¹⁵ Leta 2016 je bila v Olomoucu razstava zakladov Knjižnice v Olomoucu, med katerimi je bil na ogled tudi izvod Dalmatinove Biblije (Hrbáčová, Krušínský in Vintrová 2016, 162–63).

Med izvodi Dalmatinove Biblije, ohranjenimi v Sloveniji, a leta 1994 še neevidentiranimi, so tudi trije nepopolni in poškodovani izvodi, ki so bili v preteklih letih predani v Center za konserviranje in restavriranje Arhiva Republike Slovenije: izvod v privatni lasti je naročil in plačal Jože Humer (Grabnar 1993, 36–37), izvod, ki je bil nekoč del samostanske knjižnice na Sveti gori in ga danes hrani Mestna knjižnica Kranj, ter izvod, ki ga je leta 2010 pridobila Valvasorjeva knjižnica Krško. V nadaljevanju prispevka bomo predstavili le izvod iz Mestne knjižnice Kranj, ki je imel najboljše ohranjeno izvirno strukturo in je bil med zgoraj naštetimi najbolj temeljito preučen.

Zelo verjetno je, da se bodo v prihodnosti našli še kakšni, do zdaj neznani izvodi.

Poleg originalnih izvodov so za uporabo na voljo tudi izvodi treh faksimiliranih izdaj v slovenskem in nemškem jeziku (1968, 1994, 1998), ki so, vsaj kar se vsebine tiče, verne kopije izvoda,¹⁶ ki ga hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani.

12 Knjiga *Abhandlungen über die Slowenische Reformation* (Berčič 1968a) je bila v lasti dr. Smolika.

13 Ivan Martelanc, upokojeni uslužbenec Ministrstva za zunanje zadeve in svetovalec SAZU, v osebni korespondenci 10. januarja 2011.

14 Jože Martelanc v osebni komunikaciji, datirani 31. januarja 2011, piše: »Tako kot se je zgodilo leta 1971 s Cerkevno ordningo, ko je teolog Jože Markuža v Vatikanski knjižnici ugotovil, da je bilo to Trubarjevo delo po pomoti označeno ter hranjeno kot hrvaška literatura, napisana v glagolici.«

15 Anton Kovač (2010, 11–12) in osebna korespondenca, marec 2012.

16 Dalmatinova biblija, SI NUK inv. št. 10052, izvod, po katerem je narejen faksimile.

Pregledani ohranjeni izvodi

Pred konservatorsko-restavratorskim posegom na izvodu iz Mestne knjižnice Kranj smo se odločili za podrobnejši pregled 21 ohranjenih izvodov, hranjenih v naslednjih ustanovah: Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana,¹⁷ Narodni muzej Slovenije, Frančiškanski samostan Ljubljana,¹⁸ Semeniška knjižnica Ljubljana, Biblioteka ZRC SAZU, Mariborska univerzitetna knjižnica, Nadškofjski arhiv Maribor, Knjižnica Ivana Potrča Ptuj, Osrednja knjižnica Koper, Narodna in univerzitetna knjižnica v Budimpešti, Univerzitetna knjižnica Gradec, Narodna in univerzitetna knjižnica Zagreb in Knjižnica v Olomoucu. Ugotovili smo, da so vsi pregledani izvodi, razen izvoda v Olomoucu (ki je vezana v mehko zeleno obarvano pergamentno vezavo) z ohranjeno izvorno vezavo v principu strukturno podobni.¹⁹

Vsi so približno enakega formata. Knjižni blok sestavljajo pole dvojnih papirnih listov. V vseh pregledanih izvodih smo odkrili vodni znak s krono. Zaradi časovnih omejitev nismo natančno pregledali vseh listov v knjižnih blokih. Natisnjeni so v postavitvi folio, združeni v snopiče (lege) sestavljene iz treh dvojnih listov. Knjižni bloki so večinoma zašiti na 4, 5, redkeje na 6 dvojnih konopljinih vrvic.²⁰ Zaščiteni so s platnico, ki ima leseni opori in prevleko iz galunske²¹ kože, z vtisnjenimi slepimi odtisi pečatnikov ter s po dvema zapiraloma. Tako sestavo smo ugotovili tudi na kranjskem izvodu.

Struktura in stanje »kranjske biblije« pred konservatorsko-restavratorskim posegom

Vilijem Leban, takratni direktor Mestne knjižnice Kranj, je Dalmatino Biblijo predal Centru za konserviranje in restavriranje Arhiva Republike Slovenije (v nadaljevanju CK-R Arhiva RS) 3. decembra

17 Po izvodu z oznako NUK, 10052 je izdelan faksimile odtis. Izvod NUK R II 9891 je bil verjetno v lasti družine Adama Bohoriča.

18 Izvod ima na sprednjem predlistu podpis Primoža Trubarja.

19 Jedert Vodopivec Tomažič, dokumentacija pregleda, neobjavljeno besedilo.

20 Število vezic na pregledanih izvodih je bilo različno: 4, 5 ali 6.

21 Galunska koža je tista, ki je obdelana z galunom (kalijev aluminijev sulfat). Tako obdelana koža je bele barve. Zaradi prožnosti, mehkości in predvsem trpežnosti so jo zelo cenili in uporabljali vedno, kadar je bila trpežnost posebno pomembna.

2009.²² Ob prevzemu v CK-R izvod ni bil popoln, manjkali so mu zadnja platnica in precejšnje število listov v knjižnem bloku (slike 1, 2 in 3). Za knjigo smo pred posegom izdelali pisno in fotografsko dokumentacijo. Iz pripisa na naslovni strani je razvidno, da je bil izvod nekoč v frančiškanskem samostanu na Sveti gori pri Novi Gorici.

Po pregledu in primerjavi s faksimilirano izdajo iz leta 1994 smo ugotovili, da v obravnavanem izvodu manjka 86 listov. (Vodopivec 2014, str. 285–28) V nadaljevanju sta predstavljena struktura²³ in stanje. Konservatorsko-restavratorski poseg je orisan le shematsko, podrobneje je javnosti predstavljan v prispevku *Dalmatinova Biblija iz leta 1584: analiza strukture in papirja ter konservatorsko-restavratorski poseg* (Vodopivec et al. 2014) in TV-filmu *Biblija oživiljena* (Sterle 2013).

Struktura

Knjižni blok obravnavane knjige, velikosti 330 × 210 mm in debeline 98–110 mm, je vseboval 674 listov, združenih v 114 leg (od tega je ena lega kvaternij,²⁴ vse ostale so terniji,²⁵ oziroma nepopolni terniji.

Slike 1, 2 in 3: Stanje Biblije pred konservatorsko-restavratorskim posegom (Fototeka CK-R, Arhiva RS, foto: Lucija Planinc)

Listi knjižnega bloka so bili obrezani na velikost 330 × 210 mm. Teža vseh 674 listov knjižnega bloka je pred konservatorsko-restavratorskim posegom znašala 3027 g.²⁶

22 V evidenčno knjigo CK-R Arhiva RS je ta izvod vpisan pod zaporedno št. 09–84.

23 Terminologija sestavnih delov knjižne vezave je prevzeta po Vodopivec (2000): *Vezave srednjeveških rokopisov, Strukturne prvine in njihov razvoj*.

24 Kvaternij, 4 pole oziroma 4 dvojni listi oziroma 8 enojnih listov oziroma 16 strani.

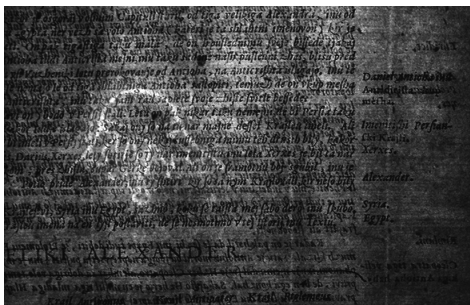
25 Terniji: 3 pole oziroma 3 dvojni listi oziroma 6 enojnih listov oziroma 12 strani.

26 Tehtano na tehtnici Mettler Toledo Exacta 1200 E3 v Arhivu RS.

Na vseh listih knjižnega bloka je bil s prostim očesom viden odtis sita z razmeroma dobro vidnimi odtisi veznih žičk in manj opaznimi osnovnimi žičkami.²⁷ Sledi osnovnih žičk tečejo na vseh listih vzporedno z besedilom, sledi veznih žic pa vedno navpično na tiskano besedilo.

Slika 4:
Odtis sita in umeščenost
vodnega znaka v papirju
(detajl). (Fototeka CK-R,
Arhiva RS,
foto: Lucija Planinc)

Odtis vodnega znaka vizualno ni bil vedno dobro razpoznaven. V presojni svetlobi so vodni znaki vidni na 87 listih. Vsi so približno na sredinskem delu lista. (Vodopivec 2014, 285–88) Pojavljajo se štiri oblike vodnih znakov:

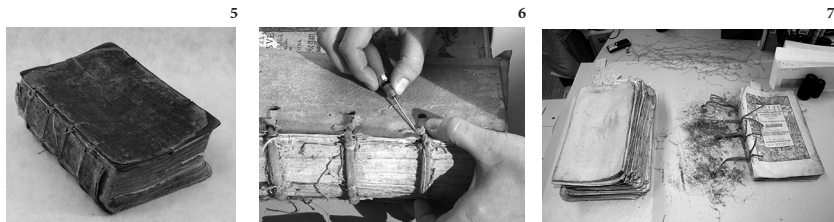
1. vodni znak v obliki krone s spodnjim A-jem,²⁸
2. krona brez A-ja (slika 3),
3. srce s puščico in
4. težje razpoznaven znak kvadrataste oblike.

Umestitev tiska na polo papirja: potiskano enopolno zrcalo je veliko 270 × 170 mm. Od zgornjega roba lista je 21 mm nepotiskane površine, do stranskega roba 20 mm, do spodnjega roba 40 mm in do veznika²⁹ 20 mm.

- 27 Za ročno izdelavo papirja se uporablja t. i. oblikovalnik papirnega lista, ki ga sestavlja kovinsko sito, napeto na lesen okvir. Na kovinsko sito, ki ga sestavljajo goste osnovne vodoravno ležeče »laid lines« in redkejšo navpično ležeče vezne žičke »chain lines«, je bil običajno pritrjen znak t. i. filigran iz nekoliko debelejšo kovinske žičke v obliki figure ali monograma. V slovenščini odtis tega znaka v papirju imenujemo vodni znak (it. filigrana, franc. filigrane, angl. watermark, nem. Wasserzeichen).
- 28 Briquet, Les Filigranes, Nr. 7934, 1581. Referenznummer: BR 7934, Abmessungen: a 29 w 46 h 44, Datierung(en): 1581, Verwendungsort(e): Luxeuil, Motiv: Lettres de l'alphabet | Lettre A | A majuscule latin 203 x 231 Pixel, 100 dpi = 52 × 59 mm.
- 29 Veznik: sredina preganjene papirne pole.

Po odtisu osnovnih in veznih žičk sita in umestitvi vodnih znakov ter po številu pol v legi in primerjavi podatkov iz literature (Gaskel, 1985: 80–109) ugotavljamo, da so bili listi knjižnega bloka tiskani v postavitvi folio (2°), to je štiri strani na eni poli papirja.

Knjižni blok je bil zašit z laneno nitjo na štiri dvojne vezice iz konopljne vrvice s S-zasukom, ki so bile močno oslabiljene. Kasneje so zaradi pogoste uporabe *sistem šivanja* utrdili s trakovi. Trakovi, ki objemajo niti, s katerimi so bile povezane razrahljane lege, so prepeljani v zgornjo leseno oporo, kjer so enostavno zavezani z dvojnimi zaprtimi polvozlom (Slika 6). Spodnji predel vezic ni bil okrepljen na opisani način, zato je spodnji del opore s prevleko izgubljen (Slika 3). Prav tako so izgubljeni *kapitali*, ostale so le sledi odtisov na usnjeni prevleki in deloma na skrajnih robovih poškodovanega knjižnega bloka (slika 5).

Slika 5: Zaprta Biblija pred posegom. Slika 6: Knjiga med razvezavo.

Slika 7: Pogled na skoraj v celoti razvezan knjižni blok
(Vse slike Fototeka CK-R Arhiva RS, foto: Lucija Planinc)

Nalepljen, ročno izdelan *predlist* na sprednji platnici se je ohranil, vendar je močno poškodovan. Prosti list, ki mu pripada, je izgubljen, enako celoten zadnji predlist.

Hrbtni del knjižnega bloka je obdržal okrogolino, ki je bila za obdobje nastanka in tip vezave značilna (sliki 5 in 6). Čez hrbtni del (tudi čez vezice) je nalepljen trak iz debele lanene tkanine, ki je služil za okrepitev hrbta in dodatno povezavo z leseno oporo.

Opora v ohranjeni platnici z dimenzijami 351 × 240 mm in debeline od 10 do 12 mm je bila izdelana iz radialno klane bukovine. Na zunanji strani opor so zgornji, spodnji in sprednji sredinski predeli robov v širini 7 mm konično prirezani (pobrani). Na notranji strani so opore po celotnem zgornjem, spodnjem in sprednjem robu konično prirezane

(pobrane) v širini od 12 do 19 mm, na hrbtnem predelu pa v širini 9 mm. Okrogli tuneli (prehodi) za prepeljavo vezic so vrezani 7 mm od hrbtnega roba (slika 6).

Prevleka je iz galunsko obdelane svinjske kože, debeline 0,97 mm. Ohranjen je le del, ki prekriva zgornjo platnico in hrbtni del (Slika 5).

Dekoracija usnjene prevleke vsebuje slepe odtise z valjastimi, linijskimi in ploščatimi kovinskimi pečatniki.³⁰ Motiv na zgornji platnici je sestavljen iz sredinske slike (je nekoliko poglobljena in viden je odtis plošče), okoli katere se nizajo različni cvetlični ornamenti z ravnimi linijami. Na hrbtnem delu so z ravnimi linijami poudarjene vse štiri glavne vezice in vezici ob kapitalih (slika 5).

Na sprednjem robu sta 85 mm od zgornjega in spodnjega roba izdelana utora za umestitev negibljivega dela medeninastih *zapiral*. Spodnji gibljivi del *zapiral* manjka. Da gre za nemški tip *zapiral*, nakazujeta dobro ohranjena toga medeninasta dela *zapiral* na stranskem robu zgornje platnice. Skromne dekorativne, ravne in okrogle linije so na medenini še vedno jasno vidne.

Poškodbe

Knjiga je bila, sodeč po poškodbah, zelo veliko v rabi. Poškodbe so izrazite tako na vezavi kot na listih knjižnega bloka. Glavnina poškodb je bila mehanske narave (raztrganine, manjkajoči deli, obrabnine). Listi knjižnega bloka kažejo tudi na poškodbe zaradi dolgotrajne izpostavljenosti vlagi (slike 1, 2 in 3).

Spodnji del *platnice* (prevleka in lesena opora) je v celoti izgubljen (slika 3). Ohranjeni del *galunske prevleke* na zgornji opori je odrgnjen, večkrat prerezan, izsušen, potemnel in umazan (slika 5).

Prevleka je odstopila po celotni hrbtni strani in deloma po površini lesene opore. Del, ki prekriva hrbtni predel knjige, je po sredini počen, površinska struktura in dekoracija sta slabo vidni.

Lesena opora se je ohranila le v zgornjem delu platnice. Izdelana je bila iz radialno klanega bukovega lesa. Opora je na vogalnih predelih

30 Dekoracije so izdelovali s pomočjo medeninastih ročnih filet, ploskih in okroglih, ki so imele gravirane različne dekoracije. Vročje so odtisnili na usnjene prevleke.

obrabljena, sicer pa je ohranila obliko robov, značilnih za 16. stoletje. Skozi stoletja je prišlo tudi do krčenja lesa po širini za 3–4 mm.

Poškodovan knjižni blok, ki ne nakazuje kapitalskih sledi, je bil zašit z laneno nitjo na štiri dvojne konopljne vezice. Lan je zaradi zunanjih vplivov (uporaba, klimatska nihanja idr.) izgubil čvrstost, zato so bile vezice na več mestih močno poškodovane ali celo pretrgane. Da bi Bibliji podaljšali/omogočili nadaljnjo uporabo, so že v preteklosti zgornji del vezic okrepili s tkanimi lanenimi trakovi.

Od sistema *predlistov*, ki vključuje prilepljene in proste liste, sta se ohranila le zgornja (sprednja) papirna lista, ki sta izgubila povezavo s knjižnim blokom. Poškodba na nalepljenem predlistu sledi poškodbi lesene opore, ki je po celotni višini počena. Nalepljen predlist je imel poleg razpoke tudi večje in manjše raztrganine ter manjkajoče dele.

Papir v knjižnem bloku je bil poškodovan zaradi dolgotrajne uporabe in hrambe v vlažnih prostorih. Mehanskim poškodbam so bili najbolj izpostavljeni naslovnica in listi v prvih petih ter zadnjih desetih legah. Na zgornjem predelu knjige so bili praktično vsi listi knjižnega bloka prepereli. Preperelost je bila najizrazitejša na listih od prve do 23. lege in na zadnjih desetih legah. Segala je od zgornjega roba do približno ene četrte površine listov (sliki 2 in 3). Zaradi tako izrazitih poškodb na papirju knjižnega bloka smo se odločili za temeljitejši pregled papirja, ki je vključeval neporušne naravoslovne preiskave stanja pred konservatorsko-restavratorskim posegom in po njem. Rezultati so objavljeni drugje. (Vodopivec et al. 2014, 282–83).

Diskusija in ugotovitve

Po prevzemu in pregledu zelo poškodovanega izvoda Dalmatinove Biblije iz Mestne knjižnice Kranj smo se odločili za preiskave ohranjenih izvodov, arhivskih virov, literature ter nedestruktivne preiskave, ki jih je omogočil konservatorsko-restavratorski poseg.

Iz pregleda arhivskih virov in literature je edini podatek o papirju, na katerem je bila Biblija tiskana, naveden v pogodbi s tiskarjem Seel-fishem, kjer so zapisani naklada in okvirni podatki za papir. Po do zdaj opravljenih raziskavah smo ugotovili, da se v pogodbi naveden podatek

za kakovost ali velikost papirja ne ujemajo s stanjem. V obravnavanem izvodu Biblije je bil uporabljen papir s štirimi različnimi vodnimi znaki: vodni znak v obliki krone s spodnjim A-jem, krona brez A-ja, srce s puščico in težje razpoznaven znak kvadrataste oblike, dobra polovica papirnih pol pa vodnega znaka nima. Sklepamo, da je v pogodbi navedeni podatek *Mittlmedian drucker papyr* oznaka za velikost papirja, Gross krone pa za kakovost. Za potrditev te domneve pa so vsekakor potrebne tako dodatne raziskave sočasnih papirjev kot tudi pregledi papirja v preostalih ohranjenih izvodih.

Iz podatkov v literaturi o postavitvi vodnih znakov in odtisa sita lahko z gotovostjo trdimo, da so bili listi tiskani v postavitvi folio. Po razvezavi knjižnega bloka smo ugotovili, da so bile lege sestavljene iz ternijev, kar potrjujejo tudi ugotovitve iz literature. Knjižna bloka faksimiliranih izvodov iz let 1968 in 1994 sta drugače sestavljena, vsebujeta kvaternije, združene v 95 leg.

Iz arhivskih virov izvemo, da so končali s tiskanjem 9. novembra 1983, na soboto pred sv. Martinom. Iz poročila Dalmatina in Bohoriča, poslanega 26. aprila 1584 kranjskim odbornikom, izvemo specifikacijo vseh prejemkov in izdatkov od 10. aprila 1583 do 10. marca 1584. V njem je tudi seznam wittenberških knjigovezov, ki so do konca decembra 1583 zvezali 504 izvide.

Iz poročila, datiranega 2. marca 1584, izvemo, da so decembra 1583 v Wittembergu predali sode za prevoz v Nürnberg, Linz, Dunaj in Leipzig. V poročilu je dodana tabela s seznamom sodov, v katerih je bilo shranjenih 1476 izvodov, od tega 986 nevezanih in 490 vezanih.

Leta 1994 je bilo v Sloveniji evidentiranih 36 izvodov, med njimi ni bilo treh nepopolnih in poškodovanih izvodov, ki so bili v preteklih letih predani v Center za konserviranje in restavriranje Arhiva Republike Slovenije. V tujini je bilo leta 1994 evidentiranih 32 izvodov, med njimi ni izvodov, ki jih je v Nemčiji odkril dr. Marjan Smolik, ni izvoda iz Phorte, o katerem je poročal gospod Ivan Martelanc, in ni izvoda, ki ga navaja dr. Anton Kovač. Zelo verjetno je, da se bodo v prihodnosti našli še kateri, do zdaj neznani izvodi.

Pred konservatorsko-restavratorskim posegom na izvodu iz Mestne knjižnice Kranj smo se odločili za podrobnejši pregled 21 ohranjenih

izvodov. Ugotovili smo, da imajo vsi pregledani izvodi, razen izvoda v Olomoucu in tistih, ki so bili prevezani, v principu strukturno podobno vezavo.

Glede na pomembnost knjige in poškodbe je bil konservatorsko-restavratorski poseg nedvomno velik logistični in strokovni izziv. Glavni namen posega je bil ohraniti čim več izvirnosti obravnavane knjige, ob enem pa tudi preiskati strukturo in materiale. Odločili smo se, da knjigo razvežemo in posamezne liste knjižnega bloka mokro očistimo, konserviramo-restavriramo poškodovane liste in rekonstruiramo izvirno vezavo. Čeprav je bil izvod Dalmatinove Biblije nepopoln, smo se odločili, da knjižni blok ohranimo v obstoječem obsegu, da mu ne bomo dodajali rekonstrukcij ali kopij manjkajočih listov, saj obstoja dovolj dobro ohranjenih izvodov in faksimilizirani izdaji. Delno rekonstrukcijo manjkajočih delov smo iz estetskih razlogov izvedli le na naslovnem listu.

Konservatorsko-restavratorski poseg je priložnost, ko lahko podrobneje preiščemo strukturo in tehniko izdelave ter pregledamo materiale, ki sestavljajo objekt. V obravnavanem izvodu Dalmatinove Biblije ugotavljamo, da je bil obstoječi (nepopolni) knjižni blok (velikosti 330 × 210 mm, sestavljen iz 114 leg, od tega je 113 ternijev in en kvaternij) zašit na štiri dvojne konopljine vrvice, ki so bile s tuneli in kanali umeščene v leseni opori. Kapitalski sistem je bil v celoti potrgan. Platnica je prekrita z galunsko obdelano svinjsko kožo, dekorirano s slepimi odtisi valjastih, linijskih in ploščatih kovinskih pečatnikov. Na zgornji platnici sta se ohranila le toga dela obeh medeninastih zapiral nemškega tipa. Na vsaki papirni poli je viden odtis sita, na dobri petini pa tudi vodni znak. Opazili smo vsaj štiri različne oblike. Iz postavitve odtisa sita in umestitve vodnih znakov ugotavljamo, da je bila knjiga tiskana v formatu folio (štiri strani na polo papirja). Po tri tako potiskane papirne pole (šest listov oziroma 12 strani) so bile združene v posamezne lege knjižnega bloka. Podatkov o sestavi knjižnega bloka, ki so navedeni v spremni besedi obeh faksimiliziranih izdaj, ne moremo povezati s stanjem izvirnih izvodov, saj se podatki nanašajo na faksimilizirano izdajo in ne na izvirnik.

Zaključek

Konservatorsko-restavratorski poseg je vedno enkratna priložnost, ko lahko podrobneje preiščemo strukturo in tehniko izdelave ter pregledamo materiale, ki sestavljajo objekt. Obravnavani izvod Dalmatinove Biblije, ki ga danes hranijo v Mestni knjižnici Kranj, je bil zelo dolgo v aktivni rabi, kar dokazujejo številne poškodbe, ki so nastale zaradi pogoste uporabe in neustrezne hrambe v preteklosti. Konservatorsko-restavratorski poseg je bil nujen, ker sta bila tako knjižni blok kot vezava huje poškodovana.

Namen preiskave je bil podrobneje preiskati arhivske vire, literaturo, čim več ohranjenih izvodov ter strukturo in materiale obravnavane Biblije. Iz pregleda 21 ohranjenih izvodov smo ugotovili, da imajo vsi ti izvodi strukturno podoben tip vezave, izjema je le izvod iz Olomouca, ki je vezan v mehko zeleno obarvano pergamentno vezavo. Iz strukture leg, umestitve vodnih znakov, velikosti papirnih listov in poteka osnovnih in veznih žičk v odtisu sita papirja smo ugotovili, da je bila knjiga tiskana v formatu folio. Lege so bile združene v ternije. Podatkov o uporabljenem papirju, ki so navedeni v arhivskih virih in literaturi, ne moremo povezati s stanjem, ugotovljenim ob pregledu navedenih izvodov, ter strukturo papirja in knjižnega bloka, podrobneje obravnavanega izvoda Biblije. Na tem področju so vsekakor potrebne dodatne raziskave sočasnih tiskarskih papirjev in natančen pregled papirja v ohranjenih izvodih Dalmatinove Biblije.

VIRI IN LITERATURA

- Arhiv Republike Slovenije. SI AS 2. Deželni stanovi za Kranjsko. I. registratura. Š. 88 (f. 54/2). Snopič 3. Str. 319–322.
- Berčič, Branko, ur. 1968a. *Abhandlung über die Slowenische Reformation: Literatur, Geschichte, Sprache, Stilart, Musik, Lexikographie, Theologie, Bibliographie (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen 1)*. München: Rudolf Trofenik.
- – . 1968b. O nastajanju Dalmatinove Biblije [spremna beseda k faksimilirani izdaji]. V *Biblia, tu ie, vse Svetu pismu, Stariga inu Noviga testamenta / slovenski, tolmazhena, skusi Iuria Dalmatina = Bibel, das ist, die gantze heilige Schriftt : windisch (Monumenta litterarum Slovenicarum I–V)*. Ljubljana: Mladinska knjiga; München: R. Trofenik.
- – . 1969. *Tiskarstvo na Slovenskem – Zgodovinski oris*. Ljubljana: Odbor za proslavo 100-letnice grafične organizacije na Slovenskem.
- Briquet, Charles-Moïse. [1907]. *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600 avec 39 figures dans le texte et 16 112 fac-similés de filigranes*. Briquet Online. Nr. 7934. Dostop 18. april 2017. http://www.ksbm.oew.ac.at/_scripts/php/loadRepWmarkImgPDF.php?rep=BR&refnr=7934&lang=fr http://www.ksbm.oew.ac.at/_scripts/php/loadRepWmarkImgPDF.php?rep=BR&refnr=7934&lang=de
- Černič, Marjeta in Jedert Vodopivec Tomažič. 2011. »Dalmatinova Biblija – Karakterizacija fizikalnih lastnosti papirja in tiska«. *Papir* 39 (6): 38–42.
- Dimitz, August. 1875. *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813: mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung* 3. Ljubljana: Kleinmayr & Bamberg.
- Gaskel, Philip. 1985. *A new Introduction to Bibliography*. Oxford: Oxford University Press.
- Glavan, Mihael, ur. 1994. *Biblia, tu ie, vse Svetu pismu, Stariga inu Noviga testamenta = Bibel, das ist, die gantze heilige Schriftt : windisch*. Faksimile. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- – . 2004. »Slovenski faksimile v 19. in v prvi polovici 20. stoletja: predmoderni faksimile.« *Knjižnica* 48 (4): 7–36, <http://revija-knjiznica.zbds-zveza.si/Izvodi/K0404/glavan.pdf>.
- Grabnar, Marija, ur. 1993. *Arhiv Republike Slovenije*. Katalog. Ljubljana: Dan.
- Hrbáčová, Jana, Rostislav Krušínský in Tereza Vintrová, ur. 2016. *Chrám věd a múz. 450 let Vědecké knihovny v Olomouci*. Olomouc: Vědecké knihovny v Olomouci.
- Kovač, Anton. 2010. *Valuable Books Incunabula & Manuscripts*. München: Slavica Verlag.
- Licul, Miljenko. 2006. Računalniška grafika z reprodukcijo naslovne strani izvoda, hrnjenega v knjižnici v Pfortu, s posvetilom Dalmatina in Bohoriča. Veleposlaništvo Republike Slovenije v Zvezni republiki Nemčiji, 8. februar 2006.

- Rajhman, Jože in Jakob Rigler. 1988. Geslo »Dalmatin, Jurij«. V *Enciklopedija Slovenije*. Ljubljana.
- Rajhman, Jože. 1997. *Pisma slovenskih protestantov = Briefe der slowenischen Protestanten (Korespondence pomembnih Slovencev 11)*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Rozman, France. 1987. Geslo »Biblija«. V *Enciklopedija Slovenije*. Ljubljana.
- Rupel, Mirko. 1962. *Primož Trubar – Življenje in delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Umek, Ema, ur. 1987. *Odsevi reformacijskega gibanja v dokumentih Arhiva SR Slovenije*. Ljubljana: Arhiv SRS.
- Sterle, Jadran. 2013. »Biblija oživljena« (TV-film). 30 min. Ljubljana: Televizija Slovenije. Dostop 18. april 2017. <http://4d.rtv slo.si/arhiv/dokumentarni-filmi-in-oddaje-izo-brazevalni-program/174245375>
- Šulek, Nina. 2004. »Vodni znaki zgodnjega 15. stoletja v testamentih, hranjenih v Pokrajinskem arhivu Koper – Enota Piran«. *Arhivi* 26 (1): 37–46.
- Vidmar, Luka. 2011. »Prepovedane knjige na Kranjskem od indeksa Pavla IV. (1559) do indeksa Pija VI. (1786): Libri prohibiti v Semeniški knjižnici«. V *Neznano in pozabljeno iz 18. stoletja na Slovenskem*, ur. Miha Preinfalk, 233–262. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Vodopivec, Jedert. 2000. *Vezave srednjeveških rokopisov: strukturne prvine in njihov razvoj*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.
- Vodopivec, Jedert et al. 2014. »Dalmatinova Biblija iz leta 1584: analiza strukture in papirja ter konservatorsko-restavratorski poseg«, *Varstvo spomenikov* 47-48, Ljubljana: ZVKD: 278–331.
- Vuk, Vili. 2005. »Dalmatinovo in Bohoričevo posvetilo – novo odkritje: izvornik Dalmatinove Biblije na deželni šoli Pforta v Nemčiji«. Večer, petek, 20. maj, stran 14, Kultura in šolstvo.